

Sotsiaalne kompetentsus

Helve Saat & Hele Kanter

Traditsiooniliselt on igapäevases klassitunnis fookuses akadeemiline õppekava. Vähem pööratakse tähelepanu suhetega seonduvatele teadmistele ja oskustele, need aga mõjutavad väga oluliselt laste ja noorukite toimetulekut koolis. Põhjuseks võib olla ettekujutus, et kõik kooli tulevad lapsed on eakohaselt sotsiaalselt arenenud ehk kompetentsed, et sotsiaalne areng toimub iseeneslikult. Kahjuks leidub suur hulk koolilapsi, kellel on puudulike sotsiaalsete oskuste tõttu probleeme suhtlemisel nii eakaaslaste kui täiskasvanutega (Laur, 2001).

Mida mõista sotsiaalse kompetentsuse all

Viimasel kümnendil on sotsiaalse kompetentsuse teema suurt tähelepanu võitnud just psühholoogia praktikute - koolipsühholoogide, kliiniliste lastepsühholoogide ja eriõpet vajavate lastega töötavate spetsialistide hulgas. Põhjuseks on suurenenud vajadus mõõta (hinnata) ja korrigeerida (ravida) laste ja noorukite sotsiaalseid oskusi (Merrell, 1998).

Sotsiaalsete oskuste defineerimise teeb raskeks asjaolu, et erialakirjanduses puudub ühene ja täpne definitsioon ning paralleelselt sotsiaalsete oskustega kasutatakse erinevaid samatähenduslikke termineid: sotsiaalne kompetentsus, isikutevaheline intelligentsus, isikutevahelised oskused, suhtlemiskompetentsus, suhtlemisoskused.

Sotsiaalseid oskusi defineeritakse põhiliselt kolmest kriteeriumist lähtuvalt

(Gresham ja Elliott, 1984, tsit. Caldarella & Merrell, 1997 järgi; Merrell, 1998):

Kaaslastepoolse aktsepteerimise definitsiooni põhjal on sotsiaalsed oskused sellised laste ja noorukite käitumisviisid, mis tagavad heakskiidu ning on populaarsed kaaslaste hulgas.

Käitumusliku definitsiooni kohaselt suurendavad sotsiaalsed oskused spositiivse kinnituse tõenäosust ja vähendavad negatiivse kinnituse, karistuse tõenäosust.

Sotsiaalselt kohase definitsiooni järgi on sotsiaalsed oskused sellised situatsiooni-spetsiifilised käitumisviisid, mis ennustavad ja/või korreleeruvad oluliste sotsiaalsete väljunditega nagu kaaslaste aktsepteerimine, populaarsus ja autoriteetide, näiteks õpetajate, hinnang käitumisele. Nende kolme definitsiooni võrdlemisel saame välja tuua sotsiaalsete oskuste kolm aspekti: kognitiivne, käitumuslik ja keskkondlik.

Kohane ja tõhus

Sotsiaalseid oskusi võime defineerida kui oskusi suhelda teistega viisil, mis on *kohane* ja *tõhus*. **Kohane** viitab asjaolule, et käitumine ei eira sotsiaalseid norme, väärtusi ja ootusi - see tähendab, et vastavale käitumisviisile ei vaadata viltu, ei anta negatiivset hinnangut. **Tõhus** tähendab, et tegija saavutab oma käitumisega sotsiaalsetes suhetes endale seatud eesmärgid.

Minakontseptsioon

Sotsiaalsete oskuste repertuaar ehk sotsiaalne kompetentsus on otseselt mõjutatud isiku minakontseptsioonist (*self-concept*). Minakontseptsioonis omakorda võime eristada kognitiivset aspekti ehk teadmisi iseendast ning afektiivset aspekti ehk suhtumist iseendasse. Viimast hinnangulist komponenti mina-pildis käsitletaksegi tavapäraselt enesehinnangu (*self-esteem*) mõistes. Enesehinnangus võib eristada kolme alatüüpi (Pullmann, 2003).

Globaalne versus spetsiifiline enesehinnang

Globaalne enesehinnang (*trait self-esteem*) peegeldab üldist enesekohast suhtumist, mis on kujunenud pikema eluperioodi vältel ning on püsiv kõikehõlmav hinnang oma väärtuslikkusele inimolendina. Spetsiifiline enesehinnang (näiteks akadeemiline enesehinnang) seevastu väljendab indiviidi enesekohast suhtumist konkreetsema valdkonna või eesmärgi suhtes (näiteks kooliedukus).

Stabiilne versus situatiivne enesehinnang

Stabiilne ehk loomupärane enesehinnang (*trait self-esteem*) peegeldab üldist enesekohast suhtumist. Muutlik ehk situatiivne enesehinnang (*state self-esteem*) sõltub enam hetkemeeleolust ja kajastab hetkel valdavaid tundeid.

Personaalne versus sotsiaalne enesehinnang

Personaalne enesehinnang (*personal self-esteem*) väljendab enesekohast suhtumist. Sotsiaalne enesehinnang (*social self-esteem*) peegeldab hoiakut sotsiaalse grupi suhtes, kuhu kuulutakse.

Kuidas kirjeldada sotsiaalseid oskusi

Eri autorite (M. Chazan; A. Laing; D. Davies ja R. Phillips, 2001, tsit. Krips, 2003 järgi),) esitatud sotsiaalse kompetentsuse ja sotsiaalsete oskuste käsitlemise kohaselt võiks erinevate arusaamade ühisosa sotsiaalsetes oskustes olla järgmine:

Sooritamisoskused - mida indiviid peab suutma, et suhelda efektiivselt:

- kasutada sobivat kehakeelt, silmsidet ja emotsionaalset reaktsiooni
- teisi kuulata
- vestelda, kasutades erinevaid registreid (lihtne, keeruline, spetsiifiline)
- olla teadlik teise inimese seisukohast
- olla piisavalt meelekindel, püüdmata seejuures domineerida

Tõlgendamisoskused - mida indiviid peab suutma, et teiste käitumist lahti mõtestada ja sellele efektiivselt reageerida:

- mõista teiste kehakeelt ja silmsidet
- austada kaaslaste väärtushinnanguid ja norme
- reageerida teiste tujudele ja emotsioonide väljendustele
- saata adekvaatseid ja asjakohaseid verbaalseid signaale
- vastavalt vajadusele nii juhtida kui ka alluda.

Antud käsitus jääb mõnevõrra ühekülgseks, käsitledes sotsiaalseid oskusi pigem kitsalt suhtlemisoskustena.

Ilmselt otstarbekam on vaadelda sotsiaalseid oskusi koolikeskkonnast lähtuvalt. Ka siin kirjeldatakse neid väga erineval viisil. Caldarella ja Merrelli ülevaatlikus uuringus analüüsitakse aastatel 1974-1994 läbiviidud 21 empiirilist uuringut laste ja noorukite sotsiaalsete oskuste hindamise valdkonnas (Caldarella & Merrell, 1997). Autorid koostasid sotsiaalsete oskuste taksonoomia, kus on välja toodud viis käitumuslikku dimensiooni, mis sotsiaalseid oskusi käsitlevates empiirilistes uuringutes ning testimanuaalides on kõige enam kajastamist leidnud.

Sotsiaalse kompetentsuse komponendid

1) **suhted eakaaslastega (*peer relations*):**

- oskus öelda ja vastu võtta komplimente

- abi pakkumine
  - vabandamine
  - kaaslaste eest seismine (kaitsmine)
  - osalemine ühistes tegevustes
  - osalemine vestlustes
  - juhtimisoskuste omamine
  - tundlikkus kaaslaste tunnete suhtes (empaatia, sümpaatia)
  - huumorimeel
  - sõprussuhete loomine, sõprade omamine
- 2) **enesejuhtimine (self management)**
- oskus jääda rahulikuks, kui ilmnevad probleemid
  - oskus kontrollida oma käitumist tugevate emotsioonide (viha) korral
  - koostöö erinevates situatsioonides
  - kriitika talumine
  - reeglite ja piirangute järgimine
  - konfliktide korral oskus minna kompromissile
  - narmimise ignoreerimine või sellele kohaselt reageerimine
- 3) **akadeemilised oskused (academic skills)**
- õpetaja juhtnõõride kuulamine ja täitmine
  - iseseisvus ülesannete täitmisel/lõpetamisel
  - individuaalsete tööülesannete täitmine oma võimete tasemel
  - vaba aja mõistlik kasutamine
  - käitumine hästi organiseeritud viisil (vajalikud kooliasjad kaasas, koolitulek õigeaegne)
  - oskus küsida vajaduse korral abi
  - oskus küsimusi esitada
  - oskus ignoreerida kaaslaste mõjutusi (töö jätkamine vaatamata sellele, et kaasõpilased tundi segavad)
- 4) **nõustumine (compliance)**
- instruksioonide ja juhendite järgimine
  - reeglite järgimine
  - vaba aja mõistlik kasutamine
  - enda mänguasjade ja kooliasjade jagamine teistega
  - kriitikale ja märkustele kohane reageerimine
  - määratud ülesande täitmine ning lõpuleviimine
  - töövahendite, mänguasjade koristamine
- 5) **kehtestamisoskused (assertion skills)**
- initsiatiivi ülesnäitamine teistega suhtlemiseks
  - komplimentide tunnustamine
  - mängude alustamine, teiste kutsumine
  - enda kohta positiivse väljatoomine
  - enesekindlus
  - sõbrunemine
  - ebaõigete reeglite ja toimingute vaidlustamine (ei-ütlemine)
  - enda esitlemine võõrastele
  - usalduslikkus suhtlemisel vastasugupoolega

- ülekohtule reageerimine

Nagu näha, esineb erinevate dimensioonide osas kattuvusi, eriti akadeemiliste oskuse ja nõustumise (kasutusel on ka termin *koostöö*) valdkonnas, näiteks vaba aja mõistlik kasutamine.

Sotsiaalsete oskuste ühises loetelus esinevad kõrvuti enesekohased ehk enesega toimetulekuoskused (*self management skills*) ja üldised sotsiaalsed oskused (*general social skills*). See on ka põhjendatud, kuna need on väga tihedalt üksteisega seotud. Eri riikide sotsiaalsete oskuste treeningprogrammides on esindatud nimetatud oskuste plokid koos, mistõttu on otstarbekaks esialgu käsitleda enesekohaseid oskusi ja sotsiaalseid oskusi ühtse plokina, kokkuleppeliselt nimetuse all sotsiaalsed oskused ehk sotsiaalne kompetentsus.

Kokkuvõtlikult võib väita, et hästiarenenud sotsiaalsete oskustega laps/nooruk

- oskab luua, kujundada ja säilitada sõprussuhteid eakaaslastega
- oskab öelda ja vastu võtta komplimente
- oskab teiste emotsioone märgata ning mõista, on eakaaslaste suhtes heasoovlik
- on initsiatiivikas - osaleb ühistes tegevustes ning algatab tegevusi
- oskab toime tulla tugevate emotsioonidega
- oskab kirjeldada enda positiivseid omadusi
- on enesekindel
- oskab end esitleda
- aktsepteerib kriitikat, reageerib kohaselt
- aktsepteerib reegleid ja piiranguid, järgib instruksioone
- oskab seista oma õiguste eest, reageerib ülekohtule
- oskab vaidlustada ebaõiged reeglid ja tegevusi, ignoreerida eakaaslaste negatiivseid mõjutusi
- oskab toime tulla konfliktsetes olukorras
- oskab töötada iseseisvalt, väikestes gruppides ja meeskondades
- täidab ülesandeid oma individuaalsete võimete tasemel
- käitumine on hästi organiseeritud (ei hiline)
- oskab vaba aega mõistlikult kasutada
- oskab abi küsida
- teeb koostööd täiskasvanutega
- oskab nii alluda kui ka juhtida

Lühidalt: positiivne suhtumine eakaaslastesse, koostööoskused nii eakaaslaste kui täiskasvanutega, enese tundmine, enesejuhtimine ja enesekehtestamine, piirangute ja normide aktsepteerimine, õppimisel oma võimete potentsiaali kasutamine.

Puudulike sotsiaalsete oskuste tagajärjed

Toetudes empiirilistele uuringutele arengupsühholoogias (Botvin, 1999; Botvin jt. 1990; Caldarella ja Merrell 1997; Lindenfield, 2003), võime väita, et kehvad sotsiaalsed oskused toovad kaasa õpilase isoleerituse või tõrjutuse/kiusamise, kuivõrd tema käitumist peetakse veidraks, mittekohaseks. Sotsiaalsete oskuste puudulikkus suhtes kaaslaste ja õpetajatega on samuti tugevas korrelatsioonis antisotsiaalse käitumisega, näiteks vägivaldne käitumine ja uimastite kuritarvitamine. Seetõttu on nii Euroopa kui ka USA üldhariduskoolidekoolide uimastiennetusprogrammid suuresti üles ehitatud sotsiaalsete oskuste treeningule (Botvin, 1999; Kull & Saat, 2000; Dobson, 1994).

Pikemas perspektiivis avaldavad madalad sotsiaalsed oskused negatiivset mõju ka õpitulemustele ja võivad viia koolitee katkemisele, samuti lapse vaimsele tervisele. Välja võivad kujuneda depressiivsed sümptomid, sest laps ei saa keskkonnast piisavalt positiivset kinnitust).

Puudulikud sotsiaalsed oskused ja probleemsed sotsiaalsed suhted kaaslastega lapsepõlves ja noorukieas võivad täiskasvanueas kaasa tuua mitmesuguseid kohanemiskursusi - nagu näiteks delikventne käitumine, kohanematus tööjõuturuga, kohanematus sõjaväeteenistuses olles ning mitmesugused psühhiaatrilised probleemid (näiteks alkoholism) (Merrell, 1998).

Sotsiaalse kompetentsuse arendamine

Indiviidi arenedes lapsest täiskasvanuks kujunevad välja ka talle omased suhtlemisviisid. Lapsed õpivad suhtlema, jälgides ja matkides seda, mis toimub ümbritsevas maailmas ning mõistes läbi kogemuse, mis on kasulik ja aktsepteeritav. Et väikelapseas lävitakse kõige rohkem oma vanematega, siis suur osa algsest suhtlemisrepertuaarist ja mõjutustest enesehinnangu kujunemisele pärinebki neilt. Edasi satub laps mitmekesisemasse sotsiaalsesse keskkonda, teda hakkavad mõjutama mängukaaslased ja teised täiskasvanud, koolikeskkonnas õpetajad ja koolikaaslased. Milliseks kujunevad suhted koolikaaslaste ja täiskasvanutega, sõltub isiku minakontseptsioonist ning selle hinnangulisest komponendist, s.o enesehinnangust. Arusaadavalt ei ole põhjuslik seos enesehinnangu ja kujunevate sotsiaalsete suhete vahel vaid ühepoolne. Kõrge enesehinnang seostub positiivsete ja madal enesehinnang negatiivsete tagajärgedega, kuid tihti on enesehinnang pigem tulemus kui tagajärg. Samuti võib kõrge(nenud) enesehinnang kaasa tuua ebasoovitavaid tagajärgi, näiteks vägivaldsuse interpersonaalsetes suhetes (Baumeister, 1998; Lindenfield, 2003). Otsesest mõju suhtlemismudelite tekkes avaldab ka meedia – televisioon, raadio, ajakirjandus, virtuaalne maailm.

Sotsiaalsed oskused omandatakse jälgimise ja matkimise teel, indiviidi kohanedes keskkonnaga, kuid neid on võimalik õppida ka sihipärase harjutamise kaudu. Kui koolis aktsepteeritakse teatud sotsiaalseid oskusi, siis seega defineeritakse ka eesmärk, mis suunas õpilased peaksid arenema. Seejuures on oluline, et sotsiaalsete oskuste arendamine läbiks kõiki kooliastmeid, olles üles ehitatud kontsentrisuse printsiibile ning lähtuks laste kognitiivsest, sotsiaalsest ja emotsionaalsest arengutasemest, kasutades easpetiifilisi meetodeid. Sotsiaalsete oskuste õpetamine ei ole võimalik akadeemilist õpetamisviisi järgides, küll aga on võimalik seda õpetada kogemuslikult, kasutades aktiivõppe meetodeid. Hiina vanasõna ütleb:

Ma kuulan ja ma unustan.

Ma näen ja ma mäletan.

Ma teen ja ma oskan.

Sobivaks õppemeetodiks sotsiaalsete oskuste arendamisel on õpetaja jutustus, vestlus, diskussioon, ajurünnak, rollimäng, dramatiseeringud, kujutlusülesanne, otsustusmängud, juhtumi analüüs, eneseanalüüs, eakaaslaste õpetamine jne. Eri õppemeetodeid saab kasutada nii individuaalses-, paari- kui ka rühmatöös.

Sotsiaalsete oskuste komponente on võimalik arendada igas koolitunnis. Ideaalseks keskkonnaks praegu kehtiva õppekava raames on inimeseõpetus (1.-3. ja 7. klass), terviseõpetus (5. klass), suhtlemine (6. klass), psühholoogia ja perekonnaõpetus gümnaasiumis. Head võimalusi pakuvad ka ajaloo ja eriti ühiskonnaõpetuse ning samuti keeleõpetuse tunnid. Koostööoskusi on võimalik arendada võimlemistundides (meeskonnatöö) ja üldiselt kõigis ainetundides, kus õpetaja kasutab aktiivõppe meetodeid (rühmatöö, ajurünnak, diskussioon, teiste õpetamine).

Eraldi tuleb rõhutada, et väga oluline õppimise juures on ka õpetaja enda sotsiaalne kompetentsus, täpsemalt - positiivne rollimudel- kuidas õpetaja analüüsib enda käitumist, kuidas suudab toime tulla tugevate emotsioonidega, kuidas jagab tunnustust õpilastele, kui võrd aktsepteerib erinevusi, kuidas lahendab konflikte.

Kuigi eelpool on käsitletud enesekohaseid oskusi ja sotsiaalseid oskusi ühtse plokina, oleks siiski otstarbekas kirjeldada nende oskuste arendamist eraldivõetuna. Sellisel juhul oleks tagatud mõistete selgem. Toetudes Caldarella ja Merrelli sotsiaalsete oskuste taksonoomiale ning arvestades arengupsühholoogia, kliinilise lastepsühholoogia, koolipsühholoogia ja pedagoogilise psühholoogia allikates avaldatut, on võimalik koostada 2 eraldiseisvat, kuid lõimuvat taksonoomiat alljänevalt: **a) enesekohased oskused ja b) sotsiaalsed oskused.**

Enesekohased oskused

1. eneseanalüüsi oskus

- oma emotsioonide äratundmise ja väljendamise oskus
- oskus ära tunda ja esitleda oma tugevaid ja nõrku külgi

2. enesetõhusus

- usk enese suutlikkus ülesande lahendamisel

3. oskus juhtida oma käitumist

- pingeliste olukordade mõju käitumisele; stressiga toimetuleku oskused
- ühiskonnas heakskiidetud reeglitele ja normidele allumine

Sotsiaalsed oskused

1. sotsiaalne mõistmine

- teiste inimeste tunnete ja mõtete mõistmine, nende vaatenurgast arusaamine ning võime teiste seisukohti respektida

2. suhted eakaaslastega

- oskus luua ja hoida suhteid eakaaslastega
- koostööoskused
- oskus suhelda vastassugupoolega

3. prosotsiaalne käitumine

- abistamine, jagamine

Lähtudes eelnevalt (vt. lk. 3) kirjeldatud taksonoomiast, oleks võimalik eraldi sotsiaalsete oskuste plokina välja tuua ka akadeemilised oskused (s.h. õpetaja juhtnõõride kuulamine ja täitmine; iseseisva töö oskus; võimete kohane ülesannete täitmine ja aja ratsionaalne kasutamine), kuid kuna nimetatud oskuste osas on kattuvus õpioskustega, siis siinkohal neid ei kirjeldata.

Sotsiaalne kompetentsus kooliastmeti

Enesekohaste ja sotsiaalsete oskuste arengu kirjeldamisel (vt. tableid) kooliastmete kaupa on lähtutud arengupsühholoogia seisukohtadest, mis käsitlevad laste ja noorukite kognitiivset-, isiksuslikku-, emotsionaalset-, sotsiaalset-, moraalset-, ning eneseregulatsiooni arengut (McDevitt & Ormrod, 2002; Eggen & Kauchak, 2001; Butterworth & Harris, 2002). Põhirõhk on asetatud mõtlemise arengu dimensioonile, kuna laste ja noorukite sotsiaalse kompetentsuse areng on tugevas korrelatsioonis eelkõige kognitiivse arenguga.

Tavamõistelistel arengutasemel lähtutakse sotsiaalses keskkonnas funktsioneerimisel eelkõige iseendast ja oma kogemustest, esikohal on isiklike huvide rahuldamine, maksimaalse tasu saamine ja karistuse vältimine. Valdav on egotsentriline mõtlemisviis, kus ei arvestata teiste seisukohti. Käitumist reguleerivad välised stiimulid. Rõhuasetus on formaalsel reeglite järgimisel ja allumisel autoriteetidele (ma ei laena sulle oma kammi, sest ema ei luba mul seda teha). Üldistused käitumise kohta võidakse teha ühe kogemuse pinnalt, samas ei pruugi need olla püsivad, vaid on mõjutatud järgmisest kogemusest (väikelapsed vahetavad sõpru kiiresti, sageli on sõpruse loomise aluseks välised kriteeriumid, Barbie nukk, isa auto mark või see, kas ta minuga oma mänguasju jagab). Tegevuse ja käitumise põhjendamine võib olla ebaloogiline, irratsionaalne. Last suunatakse maailma ja inimeste mitmekesisuse tunnustamisele ja selle mõistmisele, et peale tema tõe on igal inimesel oma tõde, mis võib erineda minu omast.

Teadusmõistelistel arengutasemel saab võimalikuks reeglite ja normide õpetamine, omandatakse võime mõelda enda ja teiste psüühiliste omaduste üle. Laps suudab kirjeldada ja ka tõlgendada välist käitumist (kui teised vaikivad minu lisandumisel seltskonda, rääkisid nad suure tõenäosusega minust). Samas puudub veel oskus mõista ja eristada käitumismehhanisme, -motivaatoreid, -vallandajaid. Suund iseendale asendub orienteeritusega teistele ja ühiskonna huvidele. Käitumist kontrollivaks stiimuliks on teistelt oodatav heakskiit või hukkamõist. Seatakse sisse vastastikuseid suhteid, ilmutades huvi teiste käekäigu vastu, käitatakse usaldusväärset ning lojaalselt. Osatakse teisi austada ja abistada, olla tänulik.

Eri mõistete kategooriate moodustamise aluseks on enamasti üks kindel tunnus (prillidega inimesed on kõik targad, rasked ülesanded toovad alati kaasa läbikukkumise, edu võti peitub heas hinded).

Süsteemmõistelistel arengutasemel paigutub ühtlustatud keelekasutus laiemasse taustsüsteemi, ka näiteks sotsiaalseid oskusi puudutavate mõistete osas. Enesekohased ning teistele antavad hinnangud sõltuvad kontekstist (halb tulemus matemaatika kontrolltöös võib viidata vähesele pingutusele, halvale ettevalmistusele või sellele, et matemaatika on minu jaoks raske õppeaine, mitte aga minu üldisele küündimatusele; sõbra eemaletõmbumine võib olla põhjustatud peavalust, tülist vanematega või sellest, et ma kritiseerisin eile tema inglise keele hääldust). Probleemidel on erinevaid lahendusi, oluline on hinnata konkreetset olukorda ja konteksti ning võtta arvesse inimeste käitumise aluseks olevaid eri faktoreid. Mõistetakse seaduste ja normide kokkuleppelist olemust, sotsiaalsete suhete regulatsioonis ja enesesse suhtumises on määravaks universaalsed eetilised printsiibid.

Tabelites on välja toodud tingimused, mis vanuses võib õpilastel teatud oskuste teket eeldada, kuid see ei tähenda veel, et need oskused on selleks vanuseks täielikult välja arenenud, nõ. lõppfaasi jõudnud. Kuna oskused ei arene iseenesest, on tabelites ära näidatud võimalused, kuidas õpetajad saaksid toetada ja suunata õpilaste enesekohaste ja sotsiaalsete oskuste arengut.

Oluline on arvestada ka seda tõsiasja, et kuigi üks või teine oskus muutub teatud vanuses kättesaadavaks, ei pruugi paljud lapsed, noorukid ega ka täiskasvanud seda oma igapäevases elus kasutada (Furth, 1980, tsiteeritud McDevitt&Ormrod, 2002 järgi).

Kirjandus

1. Baumeister, R. F. (1998) The self. Gilbert, T., Fiske, S. T., Lindzey, G., The *Handbook of Social Psychology* (4th ed.), (pp.680-740). New York & Oxford: Oxford University Press.
2. Botvin, G., Baker, E., Dusenbury, L, Tartu, S., Botvin, E. (1990) Preventing adolescent drug abuse through a multimodal cognitive-behavioral approach: Results of a 3-year study. *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 58 (4), 437-446.
3. Botvin, G. J. (1999). Adolescent Drug Abuse Prevention: Current Findings and Future Directions. In M.D. Glantz and C. R. Hartel (Eds.), *Drug Abuse*. Washington, APA.
4. Butterworth, G., & Harris, M. (2002). *Arengupsühholoogia alused*. Tartu Ülikooli Kirjastus, lk.264-271.
5. Caldarella, P. & Merrell, K. W. (1997). Common dimensions of social skills of children and adolescents: A taxonomy of positive behaviors. *School Psychology Review*, 26(2), 264-279.
6. Chazan, M., Laing, A., F., Davies, D., Phillips, R. (2001). *Eemaletõmbunud, üksildaste laste ja noorukite abistamine*. Tartu Ülikooli Kirjastus. Tartu.
7. Dobson, B., Buczkiewicz, M., Evans, V., Lee, J., Moon, A., & Wright, L. (1994). *Skills for life: Classroom materials*. Salford: Tacade, UK.
8. Eggen, P. & Kauchak, D. (2001). *Educational Psychology windows on classroom* (5th edition). (pp. 80-121). USA : Merrill Prentice Hall.
9. Furth, H. G.(1980). *The world of grown-ups: Children's conceptions of society*. New York: Elsevier.
10. Gresham, F. M.& Elliot S. N. (1984) Assessment and classification of children's social skills: A review of methods and issues. *School Psychology Review*, 13, 292-301.
11. Krips, H. (2003). *Suhtlemisoskustest õpetamisel ja juhtimisel* (lk.10-17). TÜ Kirjastus.
12. Kull, M. & Saat, H.(2000) Erinevad uimastipreventsiooni strateegiad koolitasandil. Sotsiaalsete oskuste õpetus kui efektiivseim metoodika. Kogumikus *Haridus ja sotsiaalne tegelikkus*, TÜ.
13. Laur, K.(2001). *Sotsiaalsete oskuste arendamise võimalikkusest klassitunnis*. Lõputöö. Tallinna Pedagoogikaülikooli Psühholoogiaosakond.
14. Lindenfield, G.(2003). *Enesekindel laps*. Tallinn: Kirjastus Sild, 2003.
15. McDevitt, T. M. & Ormrod, J.E. (2002). *Child Development and Education* (pp. 317-446, 495-538). USA: Merrill Prentice Hall.
16. Merrell, K. W. (1998). Assessing social skills and peer relations. In H. B. Vance (Ed.), *Psychological Assessment of Children* (pp.246-276). John Wiley & Sons, Inc.
17. Pullmann, H. (2003). Enesehinnang. Allik, J., Realo, A., Konstabel, K., *Isiksusepsühholoogia*. (lk. 193-223). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.